

Ponomarenko Valentyna, Lyakhova Oksana. Enantiosemy as a Result of the Derivative Word Meanings Widening. The article deals with the problem of derivative word enantiosemy as a case of polysemy, in which one sense of the word is in some respect the opposite of another sense of the same word. The authors determined that the typological kind of enantiosemy – derivative word emotional and evaluative (partial) enantiosemy – may be a result of word meanings widening. It was found that the partial enantiosemy is the change of word meaning by transforming the evaluative component of meaning with neutralization to the opposite. The most common enantiosemes that change the semantics of positive or neutral to negative are verbs.

Key words: enantiosemy, partial enantiosemy, evaluation, word meanings widening.

Стаття надійшла до редколегії
05.08.2013 р.

УДК 811.161.2'367.627'37

Наталія Попович

Семантичне поле кількості в українській мові (на матеріалі «Народних оповідань» Марка Вовчка)

У статті проаналізовано питання, якими частинами мови може виражатися кількість в українській мові, зокрема у творах Марка Вовчка. Визначено ядро та периферію кількості у творах письменниці, виділено три семантичні групи кількості: означену; неозначену; приблизну.

Ключові слова: інверсія, номінативна функція, лексико-семантичне поле кількості, абстрактно-математичне число.

Постановка наукової проблеми та її значення. Певну частину лексичного складу української мови складають слова з кількісним значенням. Категорія кількості – одна з найбільш універсальних і поширених у мові та мовленні, оскільки в значній частині одиниць лексичної системи квантитативна семантика наявна більшою чи меншою мірою. Кількість є об'єктом дослідження і точних наук, і філософії та мовознавства.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. У вітчизняному мовознавстві немає робіт, у яких би було проаналізовано слова з кількісним значенням як окрему групу слів, трапляються лише фрагментарні розвідки. Проблема полягає в тому, що багато лексем, яким властива кількісна семантика, є складниками інших лексико-семантичних груп, функціонально-семантичних полів.

На ґрунті української мови про окреслені одиниці згадується в роботах О. К. Безпояско, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, В. І. Дмитрука та ін. У наукових розвідках вітчизняні лінгвісти лише побіжно зазначають про їх існування або констатують підходи до вивчення слів із кількісним значенням і встановлюють можливі засоби вираження цієї семантики без подальшої їх кваліфікації.

Перші спроби класифікації слів з кількісним значенням на матеріалі східнослов'янських мов належать російським лінгвістам, зокрема Ю. І. Левину, С. О. Крилову, Т. П. Ломтеву, О. В. Падучевій та ін.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Аналіз досліджуваного матеріалу показує, що в українській мові слова з кількісним значенням різноманітні за формою та змістом. Категоріальне значення кількості числівника включає в себе значення абстрактно-математичного числа й кількості предметів. Воно ґрунтується на їхній співвіднесеності з натуральним рядом чисел. Відповідно, у межах номінативної функції числівника вирізняється нумеративна функція, суть якої полягає у відтворенні числового ряду через називання абстрактно-математичної кількості – числа, і квантитативна, тобто означення кого-, чого-небудь у категорії кількості.

Моделлю опису мовних одиниць зі значенням «кількості» ми обрали семантичне поле. Семантичне поле – сукупність слів і виразів мови, що становить тематичний ряд, який охоплює певне коло значень: лексична мікросистема.

Семантичне поле, як відомо, має свою структуру: ядро і периферію. До ядра семантичного поля зараховують числівники, до периферії – частини мови та вирази, які мають значення кількості.

Семантичне поле кількості в цьому дослідженні має сферичну будову: 1) мовні одиниці, що виражають означену кількість; 2) мовні одиниці, що виражають приблизну кількість; 3) мовні одиниці, що виражають неозначену кількість.

Поза системою сучасних числівників перебувають лічильні іменники: *пара, десяток, сотня, дюжина*, а також іменникові еквіваленти дробових числівників: *чверть, третина, половина*, які виступають дублетними назвами кількості: *десяток – десять, дюжина – дванадцять, сотня – сто, половина – одна друга*.

Зберігаються в сучасній українській мові залишки колишніх систем лічби – *пасмо, око, мішок, лікоть*. Ці числові назви й у старій мові та в сучасній мали й мають конкретизоване предметне значення, оскільки вони називають предмети, що використовують для кількісних обчислень, тому такі слова також є іменниками. Ці слова належать до периферії семантичного поля «кількості».

Семантичне поле «кількості» аналізуємо на матеріалі «Народних оповідань» Марка Вовчка. Стиль оповідань позначений художньою майстерністю. Він нерозривно пов'язаний із фольклором. За допомогою слів із кількісним значенням можемо дізнатися кількісний склад сім'ї, як люди орієнтувались у часі та як визначали його протяжність, що становило для них матеріальну цінність, чим визначався достаток, про що люди мріяли і що їх турбувало, як вони мислили і як сприймали навколишнє середовище.

Слова з кількісним значенням сполучаються з такими тематичними групами іменників: 1) іменники на позначення істот (людей, тварин); 2) іменники на позначення часових проміжків; 3) іменники на позначення грошових одиниць; 4) іменники на позначення об'єктів навколишнього середовища; 5) іменники на позначення абстрагованих понять.

1. Серед іменників зі значенням осіб виділено велику групу слів, що означають родинні стосунки. Із виявлених прикладів можна констатувати, що в переважній більшості сімей кількість дітей була великою, про що свідчать речення, де висловлюється співчуття з приводу малої кількості дітей у сім'ї. Напр.: *Не дав йому Господь діточок купочки, уродилась дівчинка одна одним, як сонечко в небі* [6, с. 23].

Найчастіше в сім'ях було п'ятеро, троє дітей. Напр.: *До якого часу ми добре жили, далі зубожів мій брат, то хліб не вродить, то худоба вигинула, а п'ятеро діток Бог дав: дві дівчини і три хлопці* [6, с. 4]; *Викохала собі трьох синів милих, як трьох голубів сивих* [6, с. 30]; *Благословив Господь діточками: три сини, як три соколи* [6, с. 28].

Характерним прийомом при зображенні дітей є використання порівняння, які мають народно-поетичний характер. Вони вживаються в народних піснях як сталі порівняння, причому сини порівнюються з птахами: *трьох синів милих, як трьох голубів сивих; три сини, як три соколи*. Сім'ї, у яких було лише двоє дітей, траплялися рідше. Напр.: *Батько був дуже добрий: жалувал нас обох рівно; і брата, й мене* [6, с. 91]; *Дав Господь діждати другої дочки* [6, с. 95].

Сім'ї з однією дитиною були дуже рідкими. В оповіданнях Марка Вовчка однією дитиною була дівчина (донька). Дочку прирівнювали до сонечка, до угі. Такі мовні засоби виражають лагідне ставлення до дитини. Напр.: *А Ганна була, як і вона, удова, мала собі дочку одиначку, звали Химою* [6, с. 49]; *Росла вона як утя на воді, і пецена була така! Бо сказано – одиначка* [6, с. 87]; *Не дав Господь діточок купочки, уродилась дівчинка одна одним, як сонечко в небі* [6, с. 23].

З іменниками на позначення осіб уживаються числівники різних розрядів. Напр.: *Дві молодички гарненько цокотять* [8, с. 19]; *І Семенко і Йвась, обоє прийдуть...* [6, с. 35]. Деякі порядкові числівники, зокрема *перший, другий*, мають здатність переходити в розряд якісних прикметників, напр.: *Ти ж мати, ти перша порадиця* [6, с. 18]. У цьому випадку значення порядковості «стирається», і числівник виступає зі значенням прикметника «найкращий».

Зміст поняття неозначеної кількості становить недиференційована, точно не визначена сукупність, яка може означати різні величини в загальному множинному ряду, зокрема: 1) малу неозначену кількість (*мало людей, небагато часу, кілька днів*); 2) велику неозначену кількість (*багато днів, чимало дітей, стонадцять разів*); 3) надзвичайно велику неозначену кількість (*тьма народу, сила людей, безліч квітів, океан вражень*); 4) інші значення (*кільканадцять літ, кількадесят лекцій*).

Така градація неозначеної кількості узагальнено відбиває висхідний числовий ряд, який утворюють означено-кількісні числівники: *мала неозначена кількість – велика неозначена кількість – надзвичайно велика неозначена кількість* [2, с. 18].

Особливістю стилю Марка Вовчка є те, що в ролі слів із неозначеною кількістю вживається іменник *купа* (*купка*). Напр.: *Він держався в кам'яній пещери поміж горами, над Дніпром, і ніхто про те не знав, окрім купки козаків вірних* [6, с. 92].

Ідея великої невизначеної кількості осіб передається спеціальними синтаксичними конструкціями, до складу яких уходять іменники з кількісним значенням у родовому відмінку (генітивні речення): *людей, народу*. Напр.: *А людей, людей! Без ліку, та все чужі – минають і не глянуть на тебе* [6, с. 17]; *Народу зійшлося, міщан, що ніде було й орішку власти* [6, с. 16].

Числівники, що вживаються при іменниках на позначення осіб, мають здатність втрачати своє основне значення. Напр.: *Сватають тебе перші люди в селі, парубки все молодії й хороші – чому не йдеш?* [6, с. 91]. Іменник *люди* вживається з порядковим числівником, який утрачає своє основне значення (*перший* – який передує другому при нумерації або підрахунку однорідних предметів, явищ тощо), і набуває якісного значення (той, який перевершує всіх інших в якому-небудь аспекті). У цьому реченні порядковий числівник «*перші*» набуває значення прикметника вищого ступеня порівняння – *кращі*.

До групи іменників на позначення істот належать також іменники – назви тварин.

Матеріальний достаток селянина в другій половині XIX ст. визначали кількістю худоби. А тому нерідко в оповіданнях Марко Вовчок використовує слова з кількісним значенням, ужиті разом з іменниками на позначення тварин. Селянин вважався багатим, коли в нього була не одна пара волів і ще, крім того, інша худоба. Напр.: *Як помер наш батько – нехай йому земля пером! – оставив нам дев'ять пар волів полових, хороших* [6, с. 39]; *І москаль пройде – мене, і крамарський віз просту-гонить, і пан четвернею пробіжить – тільки тебе курявою обнесе* [6, с. 17]. Зі значенням числівника *чотири* виступає іменник числівникового походження «*четверня*» – у семантиці слова має місце конденсація значення словосполучення «*чотири коні*».

2. Слова зі значенням кількості вживаються з іменниками на позначення часових проміжків: *рік, вечір, неділя, тиждень, місяць, день*. Такі сполучення використовують для визначення часу події в минулому часовому плані, при цьому точкою відліку є подія, наслідки якої «відчуваються» в теперішньому часі. Напр.: *Третій рік як він помер* [6, с. 40]; *Вже третій тиждень минає* [6, с. 39]; *Провела його за село, того чоловіка, поплакала... Минуло з тиждень* [6, с. 20]. У цих конструкціях обов'язковим компонентом (експліцитним або імпліцитним) є дієслово «*минуло*».

Слова з кількісним значенням використовуються у конструкціях на позначення тривалості події в часі. У цій функції використовується ряд порядкових числівників. Напр.: *Минув і другий рік – од чоловіка нема вісток, як у воду впав* [6, с. 28]; *Живе Олесья рік, і другий, і третій, і четвертий* [6, с. 28]; *Живу я в їх місяць, живу й другий, добре мені, так що й годі!* [6, с. 17].

У наведених реченнях відсутній порядковий числівник *перший*, його функцію перебирають на себе іменники на позначення одиниць виміру часу: *день, рік*. Відсутня вказівка на дію в теперішньому часі.

Значення тривалості дії в часі може виражатися конструкцією: прийменник *на* і порядковий числівник *четвертий* та іменник чоловічого роду у знахідному відмінку *день*. Напр.: *На четвертий день в'їхали в двір* [6, с. 39].

Приблизна кількість має кілька способів вираження. Найтипівішим є інверсія, коли власне кількісні або збірні числівники вживають у постпозиції щодо іменника (*днів зо три, дітей з п'ятеро*), а також використання лексичних модифікаторів типу *близько, менше, понад*, наприклад: *близько ста карбованців; менше шести діб; понад десять років* [5, с. 727].

Слова із числовим значенням уживають у конструкціях на позначення приблизної кількості. Напр.: *Погуляла дівчиною років зо три, сватають мене* [6, с. 3]; *Отець Іван уже дуже старий і темний років із дев'ять ...* [6, с. 10]; *Хорувала вона тяжко тижднів ізо три* [6, с. 67]; *Жила в панії років з п'ять* [6, с. 260].

Приблизна кількість тривалості виражається зворотом: іменник із часовим значенням у родовому відмінку множини (*тижднів, років*) та прийменник (*з, зо, із*) з кількісним числівником.

І приблизна тривалість дії, і приблизна тривалість відсутності дії виражається конструкцією: конкретним іменником у родовому відмінку множини та варіантом прийменника *з (зо)* з кількісним числівником *два*. Відсутність дії підсилює заперечною часткою *не*, що стоїть у препозиції до дієслова. Напр.: *Впав на коня та й полинув, і не було його місяців зо два* [6, с. 97].

Певна тривалість дії може виражатися і без числівникового компонента, за допомогою прийменниково-іменникової конструкції. Іменник має значення одиниці виміру часу. Напр.: *За тиждень прийшла в Київ* [6, с. 19].

Тривалість дії може передаватися імпліцитно. Напр.: *Служу – таки в тих панів. Іще два місяці мені до року осталося* [6, с. 18]. Сполучення слів «два місяці до року осталося» має значення і минулого часу (10 місяців минулого), і майбутнього (два місяці попереду).

Послідовність дії, повторність може виражатися прислівниками, які походять від числівників. Напр.: *Гриць свиснув, переждав трохи, свиснув удруге..., утретє* [6, с. 37]; *Нехай мати Божа удруге не приводить!* [6, с. 40].

Прислівник *удруге* в останньому реченні вживається у сталому виразі, так званому мовленнєвому штампі.

Порядкові числівники вживаються в конструкціях на визначення конкретного часу події в минулому. Напр.: *І поклав у першу неділю сватів засилати* [6, с. 52]. У цьому реченні числівниково-іменникове сполучення «першу неділю» вживається зі значенням наступну, найближчу.

Другого дня проситься Хима в матері [6, с. 52]. Порядковий числівник «другого» в цьому реченні функціонує зі значенням «наступного дня».

Отже, порядкові числівники *перший, другий* виступають як синоніми до прикметника *наступний*.

На позначення віку особи вживаються порядкові складені числівники. Напр.: *Вона іще й літ не дійшла, пане: п'ятнадцятий годок починає, – каже батько, а мати плаче* [6, с. 36]. Уже *шістнадцятий годок* минає Олесі... [6, с. 23]. Порядковий числівник з іменником у зменшено-пестливій формі *годок* та дієсловами *починає, минає* мають значення початку або закінчення тривалості дії.

На позначення неозначеного віку особи використовується висловлення «довгого віку». Напр.: *Та не дав йому Господь довгого віку* [6, с. 4]. Про те, що це мала неозначена «кількість» засвідчує сполучення прийменника з дієсловом *не дав*.

Нерідко конструкції зі словами, що мають кількісне значення, набувають значення постійної сталої ознаки. Напр.: *Не день же й не два таке життя велося* [6, с. 268]. *Не день же й не два* відповідає сполученню *довгий час*. Такі приклади засвідчують взаємозв'язок категорій кількості та якості. Напр.: *Скажіть, що я їх до самої смерті кохатиму, а згадую щохвилини, щогодини* [6, с. 18]. Прислівники *щогодини, щохвилини*, утворені від іменника зі значенням часового проміжка, втрачають кількісне значення і набувають якісної ознаки: *постійно*.

3. З іменниками на позначення грошових одиниць вживаються власне кількісні та неозначено-кількісні числівники.

В оповіданнях Марка Вовчка на позначення грошових одиниць вживаються синоніми: *карбованці, рублі*. Напр.: *Каже та пані: «Роби мені й те, й те, і друге, й третє, й все, і біли, і вари, і ший, і мий. Дам тобі на місяць карбованця!»* [6, с. 14]. У семантиці слова *карбованець* є значення кількості – *один*. Найчастіше за службу платили найманим селянам *два карбованці* щомісячно. Напр.: *Дай уже їй два рублі, – каже хазяїн, – а ми тебе не обідимо* [6, с. 36].

Кількість грошей визначається в оповіданнях Марка Вовчка й неозначено-кількісними числівниками. Напр.: *От там узяла кілька грошенят, то те купила, то те, – шлю їм* [6, с. 12]. Значення невеликої кількості підсилюється зменшено-пестливою формою – *грошенят*. На позначення відсутності грошей вживається сполучення слів: *ні за що, всі до копійчки*, що мають народно-розмовний характер. Напр.: *Таке вже настало, що й хліба ні за що купити* [6, с. 9]; *А я позичила братові всі до копійчки...* [6, с. 18].

Цікавою є конструкція «три ступні землі», яка в контексті речення набуває імпліцитно вираженого змісту: *дуже мало заробити*. Напр.: *Та й добрим треба годити, і в добрих загорюєш для себе хіба три ступні землі на домовину, а в лихих... то нехай Господь не доводить чути!..* [6, с. 18].

4. Рідко слова із числовим значенням можуть сполучатись з іменниками на позначення предметів і явищ навколишнього середовища: *кілька хмарок, купка льону*. В описі природи вживаються слова на позначення неозначеної кількості. Напр.: *По небу кілька білих хмарок снігових набучавило...* [6, с. 155]; *Округ мене то жито половіє, а в житі купка льону цвіте ...* [6, с. 9]. Значення малої неозначеної кількості передається неозначено-кількісним числівником *кілька (кілька хмарок)* та іменником у зменшено-пестливій формі – *купка (купка льону)*.

При описі навколишнього середовища категорія місця може передаватися сполученням прийменника (*з*) та порядкового числівника з іменником у родовому відмінку. Напр.: *Йдемо вулицею: іще з другого кінця побачили: в хаті світиться* [6, с. 75]. У цьому реченні сполучення слів «з другого кінця» має значення прислівника *здалеку*.

У ті часи вважали: якщо в селі є дві церкви, то тут живуть багаті, заможні люди. Напр.: *Дві церкви, одна мурована, висока, друга дерев'яна, й давня, сильна, аж у землю вросла й похилилась* [6, с. 10].

Подібнується в оповіданнях Марка Вовчка така цікава конструкція, як «перша вишня». Напр.: *Зацвіте перша вишня в твоєму садочку, закує сива зозуля – я припливу до тебе...* [6, с. 98]. У цьому реченні сполучення слів «перша вишня», не втрачаючи порядкового елементу, набуває значення часу. Як відомо, у давнину люди визначали час за тими перемінами в природі, які супроводжували настання тієї чи тієї пори року, або за тими сільськогосподарськими роботами, які потрібно було виконувати в певну пору року. У цьому випадку хлопець обіцяє дівчині повернутися, коли зацвіте перша вишня у саду, тобто навесні.

5. Найменше ми зафіксували приклади поєднання слів із кількісним значенням з іменниками на позначення абстрактних понять. На нашу думку, це пов'язано з умовами тодішнього суспільного розвитку, з неосвіченістю селян, з невисоким рівнем матеріального достатку. З лінгвістичного погляду це можна пояснити тим, що семантика числівників абстрактна. Напр.: *Як одна біда йде, то й другу за собою веде* [6, с. 4]; *Боже мій! Світе мій! Так я й зомліла: одно, що радість велика – побачила, а друге – згадала своє горе й лихо* [6, с. 19].

Висновок. Ядро кількості в «Народних оповіданнях» Марка Вовчка становлять іменники з кількісним значенням на позначення родинних стосунків, часових проміжків, грошових одиниць, а периферію – слова із числовим значенням на позначення предметів і явищ навколишнього середовища та іменники з кількісним значенням на позначення абстрактних понять.

Джерела та література

1. Арполенко Г. П. Числівники української мови / Г. П. Арполенко, К. Г. Городенська, Г. Х. Щербатюк. – К. : Наук. думка, 1980. – 239 с.
2. Городенська К. Г. Вираження неозначеної кількості засобами української мови / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1978. – № 4. – С. 18–24.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Дмитрук В. І. Квантитативні слова в сучасній українській мові : автореф. дис. канд. філол. наук / В. І. Дмитрук. – Кіровоград, 1998. – 17 с.
5. Українська мова. Енциклопедія. – [2-ге вид. випр. і доп.]. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
6. Вовчок Марко. Твори : в 6 т. / Марко Вовчок. – К. : Держ. вид-во худ. л-ри, 1955. – Т. 1. – 398 с.

Попович Наталя. Семантическое поле количества в украинском языке (на материале «Народних оповідань» Марка Вовчка). В статье рассмотрен вопрос, какими частями речи может выражаться количество в украинском языке, в частности в произведениях Марка Вовчка. Определены ядро и периферию количества в произведениях писательницы, выделено три семантические группы количества: определенное; неопределенное; приблизительное.

Ключевые слова: инверсия, номинативная функция, лексико-семантическое поле количества, абстрактно-математическое число.

Popovych Nataliya. Semantic Field Quantities in Ukrainian Language (Based on «Folk Stories» Mark Vovchka). In the article considered which parts of language can be expressed in a number of Ukrainian language, particularly in the works Marko Vovchok. Defined core and the periphery of the works of this writer, there are three semantic groups of: definite, indefinite and approximate.

Key words: inversion, nominative function, lexical-semantic field of, abstract mathematical integer.

Стаття надійшла до редколегії
24.07.2013 р.